

Kafka skozi Kelsna: o naravi normativnega najstva

Zoran Kanduč

Nemara prav zaradi obsežnosti problemskega sklopa, ki se na ta ali oni način oklepa vprašanja zakona (v pomenu določila normativne nujnosti), in na drugi strani vselej dobrodošle prostorske omejenosti jemljemo kot izhodišče pričujočega razmišljanja delček pogovora med K.-jem in duhovnikom iz Kafkovega *Procesa*. Teoretska zanimivost tega »najbolj priljubljenega teksta mračnjakov« (S. Žižek) je reperkusija dejsta, da v malodane neverjetno zgoščeni obliki nakaže nekatere ključne prvine našega razumevanja normativne razsežnosti, vendar pa jih artikulira na precej dvoumen način, ki utegne izzvati celo povsem napačne predstave o najstvu, tj. o nečem, kar mora biti. Prav zato bomo poskusili v nadaljevanju izostriti refleksije Kafkovih junakov v kontekstu Kelsnovega¹ pojmovanja norme, saj menimo, da lahko na ta način natančneje zaznamo osnovne poudarke omenjenega besedila, hkrati pa se še izognemo izpeljavi morebitnih teoretično spornih konsekvenc. Sicer pa pogledjmo, kaj o zakonu povesta K. in duhovnik.

»S to mislijo se ne strinjam,« je rekel K. in stresel z glavo, »ker tedaj, če se ji pridružimo, moramo vse, kar pravi čuvaj, imeti za resnico. Da pa to ni mogoče, si sam obširno utemeljil.« »Ne«, je rekel duhovnik, »ne smemo vsega imeti za resnično, to moramo imeti samo za nujno.« »Žalostna misel,« je rekel K. »S tem postane laž svetovni red.«²

1. Stališče gornjega dialoga bi lahko povzeli na naslednji način: zakon ni resničen (K.), temveč zgolj nujen (duhovnik); je, skratka, veljavnost brez resničnosti, lažna veljavnost (K.). V čem vidimo problematičnost tovrstnega razmišljanja? Na podlagi ugotovitve, da norma ni resnična, K. sklepa, da je zato pač neresnična. Vendar pa norma ni oz. sploh ne more biti – prav zato, ker je norma, ne pa, denimo, trditev – niti resnična niti neresnična; resnica je namreč lastnost trditve, ki ustreza tistemu, o čemer nekaj zatrjuje.³ Trditev potemtakem ni utemeljena na resnici, temveč je sama resnična, če je v skladu z dejstvi, ki pa kot taka niso seveda ne resnična ne neresnična. Nasprotno pa norma ne opisuje ničesar: ne izreka se o nečem, kar je stvarno, bodisi dejansko bodisi virtualno, ali pa nemara možno, kajti ona je v kar je

1. V tekstu se opiramo predvsem na delo: H. Kelsen, *Allgemeine Theorie der Normen*, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien 1979; upoštevamo pa tudi: H. Kelsen, *Opšta teorija prava i države*, Beograd 1951.

2. F. Kafka, *Proces*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1962, str. 211.

3. Prim. R.M. Hare, *The Language of Morals*, Clarendon Press, Oxford 1986, str. 12-16; prim. tudi M. Cohen in E. Nagel, *Uvod u logiku i naučni metod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1982, str. 55-59; prim. še Kelsen, *Allgemeine Theorie der Normen*, str. 167-168. Tudi stavek, v katerem izrazimo neko trditev, ni niti resničen niti neresničen. Isto pa velja tudi za miselni akt, katerega smisel je trditev. Misel kot taka je seveda nekaj (mentalni akt) in ni nič, poleg tega pa je vselej misel nečesa: ona

stvarno, bodisi dejansko bodisi virtualno, ali pa nemara možno, kajti ona je v prvi vrsti določitev nekega najstva, tj. nečesa, kar mora biti.⁴

Normativnega pa ne smemo zamenjati z normalnim tj. z nečem, kar se redno dogaja, ni že s samim tem tudi predpisano. Normalna reakcija Kitajca, ki ga v slovenščini vprašamo, kako se pride do najbližjega hotela, bo bržčas nerazumevanje naše izjave, kar pa kajpak še ne pomeni, da Kitajci morajo ravnati na opisani način.⁵

Prav gotovo ni sporno, da norma vselej predpisuje neko ravnanje: ukazi tipa »Moraš!«, »Ne smeš!« ipd. bi bili zato povsem nesmiselni. Zato lahko znotraj pomenskega vesolja sleherne norme prepoznamo dve različni, dasi neločljivi, razsežnosti: a) da je nekaj treba (modus najstva) in b) kaj je treba (modalno indiferentni substrat). Naj v tej zvezi zgolj opozorimo, da tisto, kar je treba, ni opis dejanskosti, temveč – z modalnega oz. formalnega vidika – povsem nedoločljiva,⁶ ironično rečeno, »neuvrščena« tvarina. Izraz »piti mleko« sicer označuje neko konkretno ravnanje, vendar ni trditev (»pije mleko«), saj ni vključen v logični modus *Sein*; po drugi strani pa je za preobrazbo določenega modalno nerazlikovanega substrata v normo očitno odločilna ravno incidenca logičnega modusa *Sollen*.

Trditev, da je norma onstran razlikovanja med resničnim in neresničnim pa seveda ne pomeni, da stavku, ki vsebuje »preskriptivno kopulo« (oz. modalni glagol npr. »morati«, »smeti« ipd.) a priori ni mogoče določiti resničnostne vrednosti. Zakaj? Odgovor je preprost: prisotnost izrazov »treba je«, »predpisano je« ipd. še ne pomeni, da imamo opraviti z normami. Če študent prava na izpitu izjavi, da je treba kaznovati storilca določenega kaznivega dejanja, njegova izjava kajpada nima – navzlic morebitnemu jezikovnemu videzu – predpisovalnega, ampak zgolj opisovalni značaj: ni norma, marveč trditev o normi; kot taka pa seveda lahko (ne)-resnična, odvisno pač od (ne)veljavnosti norme, o kateri govori.

To, ali bo imelo neko izjavljalno dejanje smisel trditve ali zahteve, potemtakem ni odvisno od izrečenega stavka: z istim nizom slovnično urejenih znakov (npr. »Mraz

reprezentira nekaj drugega (y) v primeri z njo samo (x); očitno imamo tu opraviti z znakom v klasičnem, tj. semantičnem pomenu. Ko o nečem razmišljamo, abstrahiramo od miselnega akta, s katerim to mislimo; v tem smislu je misel prosojna v razmerju do vsebine, ki jo reprezentira, vendar pa je hkrati tudi neprosojna, saj mora biti sama prezentna, da bi lahko nekaj reprezentirala. Znotraj reprezentacije nečesa drugega se tako vselej reflektira še samo dejstvo reprezentiranja; ko nekaj mislimo, mislimo tudi to, da nekaj mislimo. Prim. F. Récanati, *La transparence et l'énonciation*, Seuil, Pariz 1981, str. 15 ff.

4. Vprašanje, kaj pomeni najstvo, je pravno-filozofsko izjemno zapleteno. V teoriji najdemo odgovore, ki jih lahko razvrstimo v tri obsežna okrožja. Tako nekateri menijo, da najstva sploh ni moč opredeliti, saj gre za zadnjo, neopredeljivo kategorijo (tj. »Grundbegriff« oz. »eine ursprüngliche Weise unseres Denkens«; prim. Kelsen, str. 2). »Ni nobene opredelitive najstva... Najstvo je način mišljenja kakor preteklik ali prihodnjik.« (G. Simmel, *Einleitung in die Moralwissenschaft*, Berlin 1892, str. 8; cit. po K. Engisch, *Einführung in das juristische Denken*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1956, str. 21) Druga smer (npr. Eisler) navezuje najstvo na hotenje in vidi v njem diktat nadrejene volje, ki je usmerjen proti podrejeni volji. Končno pa se še govori o najstvu kot o bistveno iracionalnem, emocionalnem doživetju. Prim. F. Castberg, *Problems of Legal Philosophy*, Oslo University Press, Oslo 1957, str. 26.
5. Norma tudi ni pojem. Pojem meri na bistvo tistega, o čemer mislimo, tj. na tiste znake, zaradi katerih nekaj je to, kar je (in ne kaj drugega). Pojem določa, da predmet z lastnostmi, ki ustrezajo znakom, zaobseženim v konotaciji (vsebin), sodi v njegovo denotacijo (obseg), predmet, ki takih lastnosti nima, pa ostane zunaj nje: pojem pa ne določa, da stvar MORA imeti lastnosti, ki ustrezajo njegovi vsebini. Prim. Kelsen, *op. cit.*, str. 49-52.
6. Prim. Récanati, str. 107-109; Kelsen, *op. cit.*, str. 44-47.

je«) je mogoče nekaj zadržati, pa tudi nekaj ukazati (npr. »Zapri okno«). Norme kot smisla hotenja, usmerjenega na ravnanje drugega, zato ne smemo pomešati s čutno zaznavno pojavnostjo, v kateri se izraža. Če si je namreč treba po eni strani jasno predočiti razliko⁷ med normiranjem in normo (analogno distinkcijam med mišljenjem in mišljenim, izjavljanjem in izjavo oz., če hočete, klesanjem kipa in samim kipom kot končnim izdelkom kiparjevega ustvarjanja), pa po drugi strani ne smemo pomešati ravni izraza in izražanja. Norma ni črka, glas, kretnja, z eno besedo, označevalec; je nasprotno povsem nenazorna, zato je tudi nikoli ne moremo preprosto videti ali slišati.⁸ Če preletimo kazenski zakonik, ne bomo v njem videli nobene norme. Resda bomo v njegovem posebnem delu brez težav odkrili stavka tipa »kdor stori x, je kaznovan«, vendar to niso norme, temveč zgolj njihove leksikalno-gramatikalne oblike. Do normativne razsežnosti pa nas popelje šele razumevanje čutno zaznavnih entitet. Zato ni prav nič presenetljivo, da se v t.i. pravnih aktih (v pravnem žargonu »akt« pomeni tudi: besedilo, v katerem se izrazi/zapiše norma) pogosto sploh ne pojavljajo preskriptivne kopule. Slednje očitno niso neogibno potrebne za razumevanje »ilokucijskega« pomena stavkov, ki jih izreka ali zapisuje normodajalec. Izrecnim preskriptivnim izrazom pa se nasprotno ne more odreči opisovalec norme, saj je slednjo moč citirati le s stavki, ki vsebujejo izrazje kot »treba je« ipd. Takšni stavki so po svojem smislu seveda trditve (o normi), zato tudi nimajo nikakršne preskriptivne vrednosti in so potemtakem lahko bodisi resnični bodisi neresnični.

2. Če K. torej povsem po nepotrebnem⁹ obžaluje zaradi dozdevne neresničnosti zakona, pa duhovnik povsem upravičeno opozori, da je norma pač določilo neke nujnosti: relevanten je namreč le veljaven predpis; zakonski predlog ali ukinjeni zakon sta zgolj pričakovanje oz. spomin – nič zavezujočega torej. Duhovnikova

7. Norma ni niti volja, niti želja. Razlikovati je namreč treba med dejstvom hotenja in tem, kaj hočemo, tj. smislom tega hotenja. Vendar pa – kot natančno ugotavlja Kelsen – ni vsak smisel voljnega akta norma: to velja le za hotenje ravnanja drugega. Od tod sledi, da vsaka postavitev avtonomne norme razcepi polje subjektivnosti (ne le na subjekt izjavljanja in izjave, temveč predvsem na subjekt normiranja in normirane).

8. Prim. N. Visković, *Pojam prava*, Logos, Split 1976, str. 175-185; Castberg str. 26.

9. Zgrešenost srečanja med veljavnostjo in resničnostno vrednostjo seveda ne pomeni, da npr. pravna norma ni v nobeni zvezi z vrednoto. Prav nasprotno: kot izrazito kulturni pojav je umljiva zgolj v odnosu do specifično pravne ideje – pravičnosti (pravni normodajalec uredi interesno polarizirano družbeno razmerje v skladu z lastnim dojemanjem ideala pravičnosti). Slednjega pa seveda ne smemo pomešati z idejo t.i. naravnega, univerzalnega in večno veljavnega prava, katerega nemožnost izhaja že iz Kantovih kritik uma, ki so pokazale, da v človeškem duhu ni nikakršnih apriornih vsebinsko izoblikovanih spoznanj ali norm, temveč le formalni nastavki (kategorije, načela), ki prejmejo svojo vsebinsko določenoost šele v stiku z vsakokratno danostjo izkustvenega gradiva in so relevantne le v takem okviru. Po drugi strani pa resnica ni a priori nekaj dobrega, strogo vzeto sploh ni vrednota. Spomnimo se namreč izhodiščne postavke Kantove metafizike morale: »Nemogoče si je kjerkoli na svetu, in celo zunaj njega, zamisliti katerokoli stvar, ki bi jo lahko ocenili kot dobro, razen dobre volje.« (I. Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd 1981, str. 23). Le voljno ravnanje je lahko dobro ali slabo. Konec koncev nobena norma ljudem ne zapoveduje, naj bodo njihove trditve resnične, obstaja le prepoved laganja, ki pa se nanaša na izjavljanje, ne na izjavo (izjavljanje namreč ne more biti ne resnično, ne neresnično). Prepovedano je izreči nekaj kot resnično, če izjavljalec hkrati ve, da je to neresnično: zahtevamo torej resnicoljubnost, ne pa resničnosti. Izrekanje resničnih izjav pa nedvomno ni vselej dobro dejanje (izdajanje sovražniku je denimo sramotno ravnanje). Zato je seveda povsem razumljivo, da Žižek tako visoko ovrednoti Bertonejevo ravnanje iz filma *Nemčija leta nič*, kajti Rosselinijev junak raje umre, kot da

opazka pa je problematična, kolikor bi lahko iz nje sklepali, da je veljavnost norme nekakšen nadomestek za njeno nemožno resničnostno vrednost oz. lastnost, ki je analogna resničnosti trditve. Če vidimo v resnici predvsem lastnost tiste trditve, ki ustreza svojemu predmetu, tj. tistemu, o čemer nekaj zatrjuje ali zanika, potem je seveda ne moremo postaviti še na mesto lastnosti, analogne veljavnosti, saj je le-ta mnogo več kot zgolj lastnost: je namreč specifični način bivanja norme. Trditev, da je predpisano ravnanje x , je povsem enakovredna izjavi, da velja norma omenjene vsebine. Prav zato bi bilo npr. absurdno reči: »Obstaja norma y , ki ima to lastnost, da ne velja.« Takšna norma preprosto ne obstaja, saj je norma ravno najstvo določenega ravnanja, veljavnost¹⁰ norme pa je zopet v tem, da mora biti izpolnjena ali uporabljena v primeru kršitve.

Če je mogoče brez posebnih zadržkov sprejeti duhovnikovo tezo o normi kot določilu nujnosti (določenega ravnanja), pa je seveda treba priznati, da je to v marsičem posledica precejšnje abstraktnosti duhovnikove opazke. Ker pa poznamo različne razsežnosti nujnosti, ki jih poleg tega na jezikovni ravni često nekritično zaznamujemo s povsem enakimi ali vsaj podobnimi sredstvi, je vsekakor neogibno nekoliko podrobneje osvetliti posebnosti normativne nujnosti.

a) Začnimo z negativnimi opredelitvami. Normativna nujnost ni logična¹¹ nujnost; načela formalne logike niso norme mišljenja, saj se nanašajo le na idealne (beri: smiselne) vsebine mišljenjskih aktov, ne pa na same akte. Mislečim bitjem ni npr. prepovedano z enim miselnim aktom misliti, da A obstaja in hkrati ne obstaja. Formalnologični princip določa »le« to, da je, denimo, smisel (tj. trditev » A obstaja«) prvega miselnega akta nujno neresničen, če je smisel (tj. trditev » A ne obstaja«) drugega miselnega akta resničen in narobe. Prav nič nedopustnega pa ni v tem, da najprej mislimo, da A obstaja, nato pa še, da ne obstaja; nemogoče, ne pa prepovedano, pa je z enim miselnim aktom misliti, da A obstaja in ne obstaja. Ob tem je morda treba opozoriti na dejstvo, da ni mogoče prepovedati ali zapovedati nekega nemogočega ravnanja. Take norme ne bi bilo mogoče niti izpolniti niti prekršiti, prav to pa je predpostavka vsake norme (natančno v tem pomenu je tudi vsaka norma nujno – tu gre za logično nujnost – hipotetična); če je treba zapreti okno, slednje pa je že zaprto, naslovnik ne more ravnati niti v skladu, niti v nasprotju z ukazom, ki postane zato brezpredmeten/neveljaven (prav tako se zoper mrtvega Sokrata ne more izvršiti smrtna obsodba – odredba sodišča postane s tem neveljavna).

b) Posebej kaže spomniti na nujnost, ki se vpisuje v razmerje med dvema dejstvenima prvinama (npr. segrevanjem vode in večanjem njene temperature), kjer prav

bi izdal pripadnike odporiškega gibanja (in s tem povedal resnico). Prim S. Žižek, »Roberto Rossellini: dejanje svoboda, samomor« v *Beseda, dejanje, svoboda*, Analecta, Ljubljana 1990, str. 65-66.

10. Prim. Kelsen, *op. cit.*, str. 136-139; Castberg, *op. cit.*, str. 38-42.

11. Prim. Kelsen, *op. cit.*, str. 160-179; Récanati, *op. cit.*, str. 15-27. Obstaja pa nujnost, ki je še bolj nujna od logične. Trditev $2+2=4$ je za nas na intuitivni ravni nujno resnična, toda njena nujnost je metafizično kontingentna, saj je relativna v razmerju do našega duha, ki bi bil lahko tudi drugačen. Za razliko od matematičnih propozicij pa Descartesov hiperbolični dvom ne postavi pod vprašaj trditve »mislim«. Zakaž? Bolj ko dvomimo o tem, da mislimo, bolj ko poskušamo misliti, da ne mislimo, bolj je potrjena resničnost trditve, o kateri poskušamo dvomiti – prav s samim dejstvom, da o tem dvomimo. Cogito se

tako nimamo opraviti z najstvom. Presenetljivo pa je, da celo Kant¹² ni vselej dosleden pri upoštevanju te razlike in tako označi pravilo »če hočeš x (npr. toplo vodo), moraš storiti y (npr. segrevati vodo)« kot imperativ, resda hipotetičen, zakaj njegova veljavnost je pogojena s hotenjem cilja.

Toda hotenje sredstva ni niti vzročno, niti logično nujna posledica hotenja cilja. Po drugi strani pa bi bilo absurdno trditi, da hotenje cilja implicira najstvo hotenja sredstva: če rečemo, da moramo pritisniti na stikalo, da bi zagorela svetilka, se z izrazom »morati« označuje povsem druga razsežnost »nujnosti« v primeri s tisto, na katero mislimo, kadar rečemo, da moramo izpolniti določila sklenjene pogodbe. Kantovi hipotetični imperativi oz. »pravila večšine« – v Macchiavellijevem *Vladarju* jih v zvezi s političnimi smotri kar mrgoli – zato niso norme, temveč artikulacije vzročnih povezav, na katere se obeša »teleološka nadstavba« zvez med sredstvi in cilji. Če rečemo, da je treba storiti x, če hočemo y, je to pač zato, ker s povzročitvijo stanja x izzovemo stanje y. Ker tu ne gre za določila najstva, jih tudi ni umestno označevati s terminom »imperativ« in jih tako postavljati na isto raven kot t.i. kategorične imperativne (npr. »ne smeš dajati lažnih obljub«).

Slednji so zares norme v pravem pomenu, le da niso kategorične, temveč hipotetične. Hipotetične pa niso zato, ker nemara prikrivajo implicitno sankcijo v smislu »drži se svojih obljub, drugače te čaka neodobranje, graja, izguba dobrega glasu itn.«, temveč zato, ker jih je vselej mogoče zapisati v obliki logične sodbe tipa: ČE nastopijo okoliščine x (npr. A obljubi, da p), POTEM je treba ravnati na način y (storiti p). Sama sankcija na področju morale ne igra odločilne vloge, saj je vedno posledica negativne vrednostne ocene določenega ravnanja. Ravnanje ni slabo zaradi moralnega sankcioniranja, ampak zato, ker ni takšno, kakršno bi glede na določeno moralno normo moralo biti.

Brž ko navidez brezpogojno normo »drži se svojih obljub« izrazimo v hipotetični obliki »če obljubiš, je treba obljubo izpolniti«, postane tudi jasno, da hipotetične norme neposredno sploh ne moremo prekršiti. Dokler oseba A ničesar ne obljubi, je zanj splošna in abstraktna norma povsem irelevantna; šele v točki, ko se njena hipoteza realizira *in concreto* (A obljubi B-ju, da p) se, metaforično rečeno, prižge zelena luč za artikulacijo kategoričnega »moraš!«, ki seveda zaobseže prav konkretno ravnanje individualno določljivega naslovnika (»A naj stori p«). Vendar pa vzpostavitev brezpogojne obveznosti ni logično nujna konsekvence konkretizacije abstraktne hipoteze, zakaj voljni akt, katerega smisel je kategorični imperativ, je nedvomno stvaren dogodek, ki kot tak seveda ne more biti »proizveden« z logiko

izogne dvomu, ker ni mogoče resno misliti njegove negacije (»ne mislim«), saj je ta pragmatično kontradiktorna vsakič, ko jo mislimo: to, o čemer mislimo, je namreč v eklatantnem nasprotju z dejstvom, da to mislimo. Obratno je trditev »mislim« potrjena z golim dejstvom, da jo mislimo: je PRAGMATIČNO NUJNO resnična. (Več o tem Récanati, *op. cit.*, str. 195-209.) Resnica trditve »mislim« potemtakem ni – če uporabimo Leibnizovo terminologijo – niti *vérité de raison* (značilna za analitične propozicije) niti *vérité de fait* (o kateri govorimo v zvezi s sintetičnimi sodbami).

12. Prim. Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, str. 28 ff. O Kantovi teoriji imperativa kritično Kelsen, *op. cit.*, str. 7-14; Engisch, *op. cit.*, str. 28-32. (»Kritičnost« tu ne meri na bistvo Kantove teorije morale, temveč zgolj na možnost njene uporabnosti na širšem področju teorije norme kot take.)

silogističnega sklepanja, ki se ne nanaša niti na mišljenjske akte in zato še toliko manj na manifestacije volje.¹³

Če je mogoče katerokoli (pravno) normo izraziti v obliki »če A, potem je treba B«,¹⁴ bi to nadalje pomenilo, da tovrstne norme niso hipotetične v smislu Kantovih hipotetičnih imperativov, temveč v smislu njegovih kategoričnih imperativov. Prav zato, da bi se izognil morebitnim asociacijam s Kantovimi hipotetičnimi imperativi, Engisch v zvezi s pravnimi normami raje uporablja izraz pogojenost (kondicionalnost); v tej zvezi npr. zapiše, da se pravna prepoved ubijanja pravzaprav glasi takole: »Če ne gre za skrajno silo, izvršitev smrtne kazni, izvajanje vojnih operacij, je prepovedano ubijati.«

Ob tem pa je seveda treba poudariti, da tovrstnih situacij, npr. odvzema življenja v okoliščinah silobrana, ne moremo interpretirati kot izjem od pravila. O izjemi bi pravzaprav lahko govorili v primeru, ko bi, vzemimo, znanstvenik najprej odkril, da vsako pojavitev dejstva A spremlja pojavitev dejstva B, drugič pa bi ugotovil, da navzlic prisotnosti stanja A stanje B ni nastopilo. Tak dogodek bi zares predstavljal izjemo glede na prvo posplošitev; znanstvenik pa bi se tedaj soočil s problemom, kako priti do nove veljavne posplošitve.

Za položaje, kakršne npr. predstavljajo okoliščine silobrana, izvrševanja smrtne kazni, vojnih operacij ipd., pa je odločilno ravno to, da sploh niso vključeni v hipotezo pravila. Okoliščin silobrana, v katerih A ubije napadalca B, zato ne moremo opredeliti kot realizacijo hipoteze prepovedi ubijanja: opraviti imamo torej z dejstvenim položajem, v katerem A ni naslovnik nobene kategorične obveznosti, ki bi mu prepovedovala ravnati na način, kakor je *de facto* ravnal – njegovo ravnanje zato seveda ni pravna kršitev, z njim splošna in abstraktna (hipotetična) prepoved ni bila prekršena (slednje navsezadnje sploh ni mogoče prekršiti neposredno, temveč zgolj posredno, tj. z neposredno kršitvijo kategorične predpovedi). Ta ugotovitev ima zelo daljnosežne posledice. Vidimo namreč, da je mogoče določenemu ravnanju pripisati lastnost protipravnosti (beri: neposredne kršitve kategorične obveznosti in s tem posredne kršitve hipotetične obveznosti) le s stališča normative ureditve kot take.

Le na ta način bi namreč lahko razložili navidezni paradoks, da odvzem življenja v okoliščinah silobrana sicer brez posebnih težav opišemo v terminih zakonske določitve umora (»naklepni odvzem življenja druge osebe«), pa vendar tu ne gre za umor, če seveda s tem izrazom poimenujemo posebno kategorijo pravnih kršitev. V tem primeru namreč dejavnik lahko normativno utemelji svoje ravnanje na ravni

13. Prim. K. Larenz, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, Springer Verlag, Berlin 1960, str. 60 ff.; Kelsen, *op. cit.*, str. 179-202; Engisch, *op. cit.*, str. 63-84; kritično Castberg, *op. cit.*, str. 52-59.

14. Celo najbolj konkretni in individualno določeni ukazi so hipotetični, čeprav njihove predpostavke ponavadi ni eksplicirana. Strogo vzeto je tudi ni mogoče izčrpno formulirati, saj normodajalec ni vsevedna instanca in ne more predvideti vseh okoliščin, v katerih se utegne znajti naslovnik. Vzemimo, da mati (A) ukaže sinu (B), naj skuha kosilo. Ko se vrne domov, vidi, da kosilo ni bilo skuhan. Ali je B ravnal v nasprotju z njenim ukazom? Dokler nam B ne pojasni, zakaj ni skuhal kosila, na to vprašanje pravzaprav ne bi mogli odgovoriti. Recimo, da je peljal v bolnišnico mlajšega brata, ki se je ravno v tem času poškodoval. Če bratu ne bi pomagal in bi raje »ubogal« mater, bi bila ta najbrž hudo nejevoljna; sinu bi tedaj verjetno očitala, da ni mislila, da mora v vsakem primeru izpolniti njeno naročilo.

pravnega reda kot takega oz., še natančneje, glede na posebno »permisivno« normo, ki dopušča tovrstna ravnanja. Prav ta »normativni alibi« prepreči preobrazbo hipotetične prepovedi ubijanja v kategorično in tako zoži njen hipotetični okvir. Vidimo torej, da se identiteta posamezne norme (nad)določa pravzaprav na ravni normativnega sistema kot takega: norma ne more živeti osamljenega življenja. Prav hipoteza je tista prvina njenega logično-pomenskega veselja, ki v notranjosti njene strukture zastopa zunanost normativne ureditve, katere sestavni del je tudi norma sama.

Vrednostna ocena nekega ravnanja je zato konkretna v strogo heglovskem¹⁵ pomenu: na vprašanje, ali ravnanje *x* predstavlja kršitev določene brezpogojne obveznosti, je moč odgovoriti le iz perspektive celote veljavnih vrednostnih meril (tega, da je npr. Eskimom¹⁶ v določenih okoliščinah dovoljeno ubiti novorojenčka ali nemočnega starca, prav gotovo ni mogoče izpeljati iz interpretacije izrecnih pomenskih prvin prepovedi »ne ubijaj«). Vendar pa ni konkretno le merilo, temveč tudi predmet vrednotenja. Ne gre namreč zgolj zato, da je treba poleg samega dejanja upoštevati še splet okoliščin (videnih seveda z očmi dejavnika, ne pa vsevednega Opazovalca dogajanj v svetu), v katerih se je odvilo, pomembno je tudi to, kdo je njegov dejavnik. Jasno je namreč, da enaki dejanji psihotika in »normalne odrasle osebe« tudi v sicer enakih okoliščinah ne moreta imeti enake vrednostne obarvanosti. V tej zvezi je treba predvsem opozoriti, da norme ni mogoče nasloviti na vsako¹⁷ človeško bitje (iz česar nadalje sledi, da je tudi ne more vsakdo prekršiti, kar pa ne pomeni, da je taka oseba »zunaj zakona«: njeno ravnanje je lahko predpostavka najrazličnejših normativnih nasledkov, vendar pa ga ne moremo označiti kot »kršitev«).

Vzpostavitev najstva namreč nujno predpostavlja, da je naslovnik po eni strani sposoben dojeti, da se mu predpisuje in kaj se mu predpisuje, in da je po drugi strani zmožen tudi ravnati v skladu s postavljenim zahtevom. Če že ukazujemo, moramo biti pač prepričani, da npr. naslovnik zahteve »daj mi roko«, naših besed ne bo dojel tako srhljivo dobessedno kakor tisti oče iz novele P. Highsmith, ki je mladeniču, ki ga zaprosil za roko njegove hčerke, zadevno okončino dejansko odposlal v priporočeni pošiljki. Prav tako bi bilo celo žaljivo, ne le nerazumno, npr. ukazati veteranu, ki je v vojni ostal brez rok, naj se z nami rokuje.

Povzemimo. Ker je vsako najstvo hipotetično, iz tega sledi, da je posameznik subjekt nekega predpisanega ravnanja le kot subjekt celokupne normativne ureditve, katere člen je zadevni predpis kot določilo normativne nujnosti določenega ravnanja. Odnos subjekta do posameznih najstvenih določil je tako posredovan s celotno

15. Prim. T.V. Adorno, *Filozofska terminologija*, Svjetlost, Sarajevo 1986, str. 29.

16. Prim. M. Cusson, *Le contrôle social du crime*, PUF, Paris 1983, str. 29.

17. Ukazovati ni mogoče zlasti naravnim in božanskim bitjem. Vernik lahko prosi Boga ali se nanj obrača z molitvami, ukazovanje Bogu pa bi bilo znamenje globokega ateizma, saj se božanska narava A-ja v odnosu do B-ja kaže ravno v tam, da A lahko učinkuje na B-ja, B pa tega ne more preprečiti ali povratno vplivati na A-ja. O razmerju t.i. neprištevne osebe do norme glej K. Binding, *Handbuch des Strafrechts*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig 1885, str. 159; J. Hall, *Law, Social Science and Criminal Theory*, T.B. Rotham & Co., Littleton 1982, str. 176; G.W.F. Hegel, *Filosofska propedeutika*, Grafos, Beograd 1975, str. 32.

normativno strukturo (ta pa ne vključuje le obveznosti, temveč tudi pravice, pooblastila, pristojnosti ipd.), ki pa je seveda zgodovinska oz., če hočete, »necela« kategorija.

3. V zvezi z nujnostjo, o kateri K.-ju govori duhovnik, je treba dodati še nekaj pojasnil. Predvsem se zdi potrebno razmisliti o njenem razmerju do naslovnika, se pravi subjekta predpisanega ravnanja. Slednji je najprej soočen z nekom, ki od njega hoče določeno ravnanje – norma, ki je smisel tega hotenja, od naslovnika seveda noče ničesar, ker pač sploh ne more hoteti (volja je psihični fenomen).¹⁸ Ukazovanje seveda sploh ne bi bilo potrebno, če bi ukazovalec lahko hotel ravnanje drugega na način, kakor hoče svoje ravnanje. Če bi imel A možnost premikati B-jevo telo tako, kakor premika svoje, kadar deluje, A-ju sploh ne bi bilo treba ukazati B-ju (tj. izraziti voljo, usmerjeno na ravnanje B-ja), naj zapre okno, temveč bi ga kar »sam« zaprl z B-jevimi rokami.¹⁹ Ker pa ponavadi A takih nenavadnih sposobnosti nima, bo pač vselej negotovo, ali bo B izpolnil ukaz *vel non*. Naslovnik je svoboden – če ne bi bil, bi bilo ukazovanje nesmiselno – in zato izbira med dvema različicama ravnanja, pri čemer pa sama izbira seveda ni izsiljena.²⁰ Ukazodajalec pravzaprav izsili »le« to, da se je treba odločiti, ne pa vsebine same odločitve; vsiljeno je polje odločanja, v katerem adresat izbere to ali ono možnost ravnanja.

Če ropar zaustavi popotnika z zloveščimi besedami »denar ali življenje«, mu s tem ne izreče trditve o alternativnih skrajnostih možne izbire (v luči katere je sam denar v načelu vselej izgubljen), temveč ukaz »daj denar, sicer ti odvzamem življenje«. Nesrečni popotnik kajpada tudi v tem primeru povsem svobodno izbere, ali bo ubogljivo dal denar, ali pa se bo nasilnežu uprl (ali nemara poskusil zbežati) in s tem tvegala morda celo lastno smrt. Izbira ne more biti izsiljena; če naslovnik noče izpolniti ukaza, ga pač ne bo izpolnil: če ni volje, ni dejanja – volja je pogoj ravnanja. Ukazodajalec ga sicer lahko trpinči na vse možne načine, celo življenje mu lahko odvzame, toda izpolnitve ne bo izsilil, če ne bo poprej »zlomil« – z silo ali leporečjem – adresatove volje. To je navsezadnje skrajna, dasiravno kruta, meja katerekoli volje, usmerjene na ravnanja drugih, zakaj »qui potest mori, non potest cogi« (Seneca) – kdor je pripravljen umreti, se ne more preplašiti.²¹

18. Kot opozarja Kelsen (*op. cit.*, str.7-15), norma ni niti sredstvo, niti cilj, pa tudi sama nima cilja. Cilj v pomenu učinka, ki ga želimo doseči z delovanjem, ima lahko le normodajalec, ki hoče, da bi se drugi ravnali na določen način; sredstvo, s katerim skuša vplivati na stvarno vedenje drugih, pa je voljni akt, katerega smisel je norma, njegov smisel, ne pa najstvo ravnanja kot tako.

19. Tudi ko gre za ukazovanje samemu sebi, je treba biti pozoren na različne moduse volje. Obstaja razlika med »hoteti storiti x« in »hoteti, naj se stori x« (ta volja ne vključuje nujno volje »storiti x«); ni vseeno, ali se A odloči, da bo hodil k maši, ali pa je smisel njegove odločitve v tem, da mora hoditi v cerkev. Prim. G.H. von Wright, *Objašnjenje i razumevanje*, Nolit, Beograd 1975, str. 132 ff.; Kelsen, *op. cit.*, str. 24-31.

20. »...bistvo volje je v tem, da ni v njej ničesar, česar sama ne bi sprejela.« (Hegel, *op. cit.*, str. 32); prim. J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb 1982, str. 126-128; širše: H. Bergson, *Ogled o neposrednim činjenicama svesti*, Mladost, Beograd 1974, str. 102.

21. »Ali veste, kaj me na tem svetu najbolj čudi? Nemoč materialne sile. Na svetu obstajata samo dve stari, meč in duh. Vedno bo duh tisti, ki bo premagal meč.« (Napoleon I. po pohodu v Rusijo), cit. po G. Radbruch, *Filozofija prava*, Nolit, Beograd 1980, str. 105.

V tej zvezi se zdi kar nekako odveč opozarjati, da normodajalec zahteva od naslovnika ustrezno ravnanje, ne pa priznanja norme, tj. poprejšnje postavitve »avtonomne« norme in naknadne izpolnitve »ponotranjene« norme: normo je mogoče izpolniti tudi brez njenega priznavanja. Kaj pa se zgodi, če subjekt predpisanega ravnanja vendarle ne uboga in s tem prekrši obveznost?

Cela vrsta izrazov, s katerimi se običajno simbolizira takšne položaje, npr. *violation de la règle* (Duguit), zbuja vtis, kot da, denimo, morilec ne poškoduje »le« žrtve, ampak ob tem »rani« še samo normo, kar se zdi, milo rečeno, precej nenavadno, saj je norma pač smiselna tvorba. Vsiljuje se torej vprašanje, kaj se pravzaprav »poškoduje«, »prizadene« z neizpolnitvijo neke obveznosti. Ostanimo, zgolj zaradi slikovitosti, pri umoru. Pravno relevantna škoda, ki jo izzove storilčevo ravnanje, ni fizična, čutno zaznavna, sprememba v zunanjem svetu, se pravi truplo. Škoda je nasprotno povsem nenazorna, prisotna je v prizadetosti interesa (pravno varovanega s prepovedjo ubijanja oz. zapovedjo opustitve takšnega početja), zaradi katerega življenje sploh je neka vrednota. Vrednosti življenja pa ne moremo poistovetiti z živim organizmom, saj je vrednota »quality apprehended by mind, not a perceived material fact«. ²² Z realizacijo protipravnega ravnanja je prizadeta določena vrednota oz. pravno priznani/varovani interes, ne pa norma. Norma nam nasprotno sploh omogoči, da neko ravnanje ocenimo kot kršitev, pri čemer pa seveda »protipravnost« ni lastnost norme, temveč ravnanja. Po drugi strani pa kaznivost kot pravna posledica protipravnosti ni lastnost ravnanja, temveč normativna entiteta: kaznivo je tisto ravnanje, ki mora biti kaznovano; govor je o najstveni določitvi, ne o stvarnem dogodku.

Interes, ki je prizadet z realizacijo določene normativne kršitve, je seveda odvisen od vrste kršene obveznosti: pri politični normi gre za interes države, tj. vlade, ki deluje v njenem imenu (država kot taka ne more delovati, ker je pač abstraktna pravna oseba); pri pravni normi pa je vselej v igri interes nekega drugega pravnega subjekta. Od tod bi se dalo mimogrede zaslutiti, da vsako najstvo nima pravne narave; norma je lahko prisotna tudi v moralnem, religioznem, političnem položaju, zato gola prisotnost nekega najstva (ne glede na njegovo vsebinsko določenost) ni zadosten razlog za pravno obarvanost zadevne situacije (pravni položaj je možen le v trojni intersubjektivni strukturi, kjer na prizadetost upravičenega interesa reagira »neprizadeti in nezainteresirani tretji«). Prav tako pa tudi prisilna sankcija ni zadostni pogoj za pravno naravo norme, saj lahko država končno sankcionira tudi kršitve moralnih in političnih obveznosti.

4. Povrnimo se zopet k razmišljanju Kafkovih junakov. Teza, da gre pri normi za nujnost brez resničnosti, s svojo neumestnostjo pravzaprav zastira pogled na neko drugo, veliko pomembnejše vprašanje, tj. na problem razloga veljavnosti norme. Bistvo tega problemskega sklopa (ki je mimogrede zgolj logične narave in zadeva katerokoli normativno ureditev) bi lahko zgostili v vprašanju, ki ga naslovník norme naslovi na njenega izjavljalca: »Zakaj naj se ti podredim?« ²³ oz. v bolj izostreni obliki: »Zakaj naj bi bil subjektivni smisel tvojega voljnega akta, usmer-

22. Hall, *op. cit.*, str. 176.

23. Prim. S. Žižek, *Zgodovina in nezavedno*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1982, str. 164 ff.

jenega na moje ravnanje, zame neko objektivno, zavezujoče najstvo?« Ni avtoritete, pa naj gre za Kristusa/Boga-človeka, ustavodajalca, očeta ali učitelja, za katero bi bila videti postavitev takega vprašanja odvečna, neumestna. Problem je nasprotno v tem, da ni niti najmanj jasno, kako naj bi tisti, ki »pretendira na to, da bi vzpostavil zakon«, lahko zadovoljivo odgovoril na postavljeno vprašanje. Da bi si še razločneje predočili pravo razsežnost obravnavanega problema, si je treba prikljucati v spomin izhodiščno Kantovo postavko glede odnosa med *Sein* in *Sollen*, po kateri iz tega, kar je (pozitivizem), tistega, kar je bilo (historicizem), ali onega, kar bo bilo (evolucionizem), ni mogoče določiti, kaj ima vrednost oz. kaj naj bo.

Če rečemo, da je normo treba ubogati, ker je pač norma, se take ugotovitve resda drži videz samoumevnosti, a le zato, ker je tautologija in pravzaprav ne odgovarja na vprašanje razloga njene veljavnosti. Pred podobno zagato se znajdemo, če trdimo, da norma velja, ker jo je postavil normodajalec: problem je namreč ravno v tem, zakaj interpretirati subjektivni smisel njegovega hotenja kot zavezujoče, objektivno najstvo.

V luči²⁴ dualistične teze, da iz dejstev logično (transcendena najstva nad dejanstvom namreč ne izključuje možnosti vzročne pogojenosti samega vrednotenja) ni mogoče izpeljati najstva – »from facts follow facts, and not norms« – bi bilo mogoče normativni stavek utemeljiti le z drugim normativnim stavkom. V tem smislu bi bil razlog veljavnosti konkretne in individualne norme »A (ki je umoril B-ja) mora biti kaznovan« le splošna in abstraktna norma »kdor zakrivi umor, mora biti kaznovan«. Utemeljevanje ene norme z drugo, voljnega akta ene avtoritete z voljnim aktom druge, v »zadnji analizi« pomeni, da je norma logično neutemeljiva: subjektivnega smisla hotenja, usmerjenega na ravnanje drugega, ni mogoče interpretirati kot objektivnega najstva. Očitno je namreč, da se niz razlogov veljavnosti lahko nadaljuje le v »slabo neskončnost«. Vrtoglavi *regressus in infinitum* je mogoče zaustaviti edinole s fikcijo, tj. z izmišljeno normo umišljene Avtoritete. Fingirana norma fingirane avtoritete bi opravljala funkcijo razloga veljavnosti vseh tistih norm, ki jih postavljajo stvarne »avtoritete« posameznih normativnih ureditev, se pravi osebe, ki hočejo, da bi se drugi ravnali na določen (predpisan) način. Kot je znano, se ta fingirana in pred-postavljena (za razliko od vseh ostalih, po-stavljenih norm) norma v Kelsnovi terminologiji imenuje *Grundnorm*.²⁵

Če je mogoče zgolj s pomočjo fiktivnega razloga veljavnosti dojeti subjektivni smisel voljnega akta določene »avtoritete« kot objektivno zavezujoče najstvo, potem očitno ne goljufa le zakonodajalec, ko poskuša prikriti dejstvo, da ni Drugega (od Drugega – na kar sicer opozarja že Lacan²⁶ – temveč mora na eno oko zamižati tudi naslovník zakona. Zanj norma ne velja zato, ker je norma, ali zato, ker je smisel normodajalčevega voljnega dejanja, temveč zato, ker fingiramo voljni akt neobstoječe Avtoritete, ki ustvari *Grundnorm*, ta pa naslovníku zapoveduje, naj

24. Prim. Radbruch, *op. cit.*, str. 17 ff.

25. Prim. Kelsen, *op. cit.*, str. 203 ff.; Castberg, *op. cit.* str. 43.

26. Prim. J. Lacan, *Écrits*, Seuil, Pariz 1960, str. 813.

spoštuje pozitivno »avtoriteto«, tj. naj tolmači subjektivni smisel njenih voljnih aktov, usmerjenih na njegov naslov, kot objektivna/zavezujoča najstvena določila.

5. Kakšne sklepe bi lahko potegnili iz povedanega? Predvsem kaže opozoriti na dejstvo, da težavnost logične utemeljitve najstva še ne pomeni, da je norma »nesmiselna«. Norma nasprotno je določen smisel oz., če uporabimo Husserlov izraz, *Sinn-Gegenständlichkeit*, ideelna entiteta, »fundirana« v voljnem aktu, usmerjenem na ravnanje drugega; vse to pa je pogosto odrinjeno v ozadje zaradi pretežnega ukvarjanja z vprašanjem, kakšen pomen ima določena norma. V tem primeru interpret išče pomen nečesa, kar je na »lokucijski« oz. »formalni« ravni pomenjanja že našel; interpretira nekaj, kar je že interpretirano kot norma – prav zato npr. Castberg v svoji analizi apriornih prvin v našem razumevanju prava zapiše, da pravni subjekt kot tak ne razmišlja o pravu, temveč v pravu.

Doslej smo večinoma zelo splošno govorili o normi in se nismo podrobneje dotikali specifično pravne tematike. Naj zato vsaj v sklepnem delu opozorimo, da iz dejstva, da je norma onstran razločka med resnico in neresnico (in da je, strogo vzeto, razlog njene veljavnosti fikcija), še ne sledi, da se avtoriteta pravne norme neogibno opira samo na avtoriteto Očeta (tj. na »slepi« avtomatizem navade ali na rituale, podrejene načelu ponavljanja). Prav tako ne bi bilo pravilno misliti, da je edina avtoriteta, na katero lahko računa pravo avtoriteta Gospodarja, se pravi instance, ki z monopolizacijo sredstev fizične prisile zagotavlja zlovešči »red in mir« in s tem onemogoča vojno vseh proti vsem; v bistvu gre tu le za politično, a vsekakor nujno predpostavko pravnega življenja, ki pa le-tega kot takega vendarle ne prejudicira. Ker je za pravni položaj odločilna²⁷ trojna intersubjektivna struktura, ki jo vzpostavljata interesno polarizirano razmerje subjektov A in B ter (v odnosu do spora) »neprizadeti in nezainteresirani tretji«, izhaja specifično pravna avtoriteta Sodnika prav iz dejstva, da njegova intervencija ni usmerjena zoper stranki spora, ampak ga zanima le pravična razrešitev spora samega; v tem oziru se *homo iuridicus* bistveno razlikuje od moralista, ki si morda prav tako želi pravično razrešiti neki spor, a le zato, da bi s tem on sam postal popolnejši: kraj realizacije vrednote je pri moralnem dejavniku notranjost duše, ne pa zunanost družbenega razmerja. Ravno v tem pa tiči posebnost pravne norme; z moralno normo se subjekt obrača na samega sebe kot drugega, s političnim zakonom vlada predpiše ustrezno vedenje političnih subjektov, tj. državljanov, s pravno normo pa se nasprotno ureja neko družbeno razmerje. Z incidenco pravne norme se družbeno razmerje spremeni v pravno, dejavnika A in B s tem postaneta pravna subjekta, nosilca pravice in soodnosne obveznosti. *Homo iuridicus* kot nosilec specifično pravne avtoritete ne teži k lastni popolnosti (niti k onstranski rešitvi duše), marveč k popolnosti družbenih razmerij, katerih akterji ga ne zanimajo.

Prav zato ni težko razumeti K.-jeve zgroženosti, ko v sodni »palači« odkrije spolni akt med perico in nekim študentom, pa dejstvo, da med zasedanjem »sodniki« ne gledajo zakonov, temveč navadno pornografijo. »Eine wesentliche Störung« ni v tem, da K. opazi poganjke uživanja »onstran vrat postave«, temveč v tem, da gre za nepravo, »neprimerno« uživanje. Namesto specifičnega sodnikovega užitka, ki

27. Natančneje: A. Kojève, *Fenomenologija prava*, Nolit, Beograd 1984, str. 112.

spremlja nepristransko intervencijo v spor (dveh strank), vodeno z željo po zagotovitvi njegove pravične razrešitve, K. nasprotno naleti na erotično in celo nekoliko obsceno uživanje. Po drugi strani pa je seveda prav to »neprimerno« uživanje povsem avtentična reperkusija dejstva, da uradniki pravzaprav niso sodniki, kar pa niti ne morejo biti, saj ni podano nikakršno sporno razmerje, ki naj bi ga razrešili: oni K.-ju pravzaprav ne sodijo, temveč ga obravnavajo – hočejo prav njega samega (ne zgolj to ali ono ravnanje) in ga končno tudi »dobijo«.

Povrnimo se – še zadnjič – k vprašanju normativne nujnosti. V pojmovni mreži Kelsnove teorije norme se zadi »nujnost«, ki o njej govori duhovnik, zelo »človeška«. Ne more brez človeškega bitja. Če se zvezde na nebu vračajo na svoje mesto, potem si lahko le želimo, da bi se »vedle« drugače, razumno tega ni moč hoteti. Nasprotno pa norma ne more brez volje: brez nje ne bo niti nastala niti ne bo izpolnjena ali uporabljena. Absolutno heteronomna norma – predpis, ki ga nihče ne priznava – je »mrtva« norma. Če rečemo, da je za subjekt predpisanega ravnanja norma nekaj nujnega, to kajpak ne pomeni, da je zahtevano vedenje njena logična ali vzročna posledica. Norma je za naslovnika »nujna« kvečjemu v toliko, da bo morebiti uporabljena navzlic njegovi nebogljivosti: normodajalec (ali osebe, ki jo pooblasti) s sankcioniranjem kršitve doseže veljavnost norme v DANEM primeru. Uporaba sankcije namreč vselej predpostavlja, da določeno ravnanje ocenimo kot kršitev; taka ocena pa dalje predpostavlja postavitev brezpogojne norme, katere neposredna kršitev je dano ravnanje. Artikulacija kategoričnega imperativa pa zopet predpostavlja PRIZNANJE hipotetične – splošne in abstraktne – norme, ki sicer fungira kot njegov razlog veljavnosti. Seveda pa ne nastane nobena brezpogojna zahteva, če se poprej ne »zgodí« akt volje, ki jo ustvari, saj – kot nenehno poudarja Kelsen – ni norme brez normodajalca.